

MİLLÎ DÖNEME KADARKİ TÜRK EDEBÎ DİLLERİ

ETHEM R. TENİŞEV

Eski Türk anıtlarının dili ananevî olarak konuşma veya halk dili, başka tabirle diyalekt veya lehçe sanılmaktadır.

Öyle ki, Runik ve eski Uygur anıtlarının dili çeşitli diyalekt, hatta ağız-
lara bölünmekte ve onlar ana dillerinin, yahut ana dil gruplarının başlangıcı
gibi görülmektedir. Fakat böyle bir yaklaşım tarihî karşılaştırmalı ilim
metoduna, rekonstrüksiyon anlam ve prosedürüne, kronoloji ve bu gibi
mukayese usullerine aykırı olmaktadır. Zamanla eski Türk anıtlarının dil-
lerinin incelenmesinde yeni yollar oluşmaya başladı. Türkolojide böyle yeni
bir metodu W. Radloff ve S. E. Malov başlatmışlardır.

Onlar, yazıtların dillerini halk konuşma dillerinden farklı bir edebî dil
gibi ele almış ve incelemiştir. Bu ikinci görüşe dayandığımızda “edebî dil”
anlamının neleri kapsadığını çözmek zorunda kalırız. Türkologlar adı geçen
terimi kullanıyorlar, ama onun anlamını açıklamıyorlar.

Edebî forma dil tarihi açısından pek eski bir olgu sayılmaz. O çeşitli
toplumsal alanlarda millî dilin kullanılmasıyla meydana gelmiştir. Bu se-
beple edebî dil bir takım özelliklere ve farklılıklara mensuptur.

1. Dilin işleme durumu,
2. Diyalekt üstü karakteri,
3. Janr ve üslûp çeşitliliği,
4. Bölgesel çeşitliliği,
5. Olumlu geleneğe bağlılığı

bu özelliklerin belli başlılarındandır.

Yazının kullanılması, edebî dilin oluşması ve gelişmesi açısından önemli
faktörlerden biridir. Fakat bu ne en önemli, ne de tek faktördür. Bilindiği gibi
folklor, halk şiiri ve halk hukuku yazıya geçirilmese bile, dilin işleme ve
diyalektüstü özelliklerine göre onları edebî dil tarihinin başlangıç dönemi
olarak değerlendirebiliriz. Eğer yazılı anıt dillerinin öğrenilmesinde kulla-
nılan ilk metoda yapısalcılık denilirse, ikinciye fonksiyonel metod adlandır-
mak yerinde olsa gerek.

Fonksiyonel metod ortaçağ Türk yazılı anıtlarına uygulandığı zaman
birkaç edebî dilin mevcut olduğunu görüyoruz.

I. Runik edebî dili

Türk edebî dilinin en eski varyantıdır (VI-XI. yy.). Adı geçen dilin işlek bir dil olduğunu çeşitli zengin formüller, deyimler, şiirsel formüller, özlü sözler (vecizeler), öğütlemeler, hatiplik ve güncel konuşma formülleri bariz bir şekilde göstermektedirler. Kullanılan formüllerin çeşitliliği, runik metinlerin folklor diliyle bağ kurmasını sağlıyor.

Dilin gramer yapısı ve sözlüğü iki temele-Oğuz Türkçesi ile (yükleme hâli : *-ıg*; *-muş*, *-duk* şekilleri, *bul* - fiili) ve Uygur Türkçesine (verme hâli : *-ğa*, *-daçı* şekli, *bar-*, *bol-* fiilleri) dayanmaktadır. Söylediklerimiz runik edebî dilin birkaç diyalektinin yahut kavimler dilinin birleşiminden doğduğunu kanıtlamaktadır. Bir grup anıtlarda ise fonksiyonel ve üslûp farklılıkları görülmektedir.

Üslûbu olgunluğu ve kalitesi bakımından büyük Orhon anıtları Kültigin, Bilge Kagan, Tonyukuk, Moyun Çor ve Köl-İç-Çor ötekilerden farklılanmaktadır. Yenisey yazıtlarında anlama, Altay yazıtlarında ise güncel üslûp özellikleri ağır basmaktadır.

Runik anıtların bütünüünün öğrenilmesi edebî dilin üslûp (belki de bölgesel) varyantlarının daha da detaylaştırılmasını sağlayacaktır.

Edebî dilin çeşitli sosyal çevrelerde kullanılışı dikkati çekmektedir. Orhon yazıtlarında asilzade, Yenisey yazıtlarında orta tabaka, Altay yazıtlarında alt tabaka, Hoyo-Tamir yazıtlarında askerî çevrelerin konuşma üslûpları gözükmemektedir. Bu da eski Türk topluluğunda eğitimin ve medeniyetin yüksek düzeyde olduğunu söylememizi mümkün kılıyor. O dönemde şu veya bu yazılı metinleri hazırlayan okur yazarlar, yazıcıların mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Runik metinlerin incelenmesi, göçebe topluluğunun manevî medeniyeti hakkında fikir edinmemize imkânlar sağlamaktadır.

II. Eski Uygur Edebi Dili

Uygurlar Moğolistan'da oturdukları sıralarda runik edebî dilini kullanıyorlardı. Uygur dönemine ait ilk birkaç anıt bu söylediğimizi kanıtlamaktadır.

VII. yüzyılın ortalarında Turfan ve Gansu'ya göçen Uygurlar din ve iş alanında eski edebî dilden faydalanıyorlardı. Orta dönemde fal kitapları, örnek olarak *Irk Bitig*, hukuk dokümanları ve günlük eşyalar üzerindeki yazılar bizlere ulaşmıştır.

Uygur devletinin kuvvetlenmesi ve onun toplumsal kurumlarının işlerlik kazanması, millî dilin özelliklerini taşıyan geniş halk topluluklarının anlayacağı edebî dilin doğmasını sağlamıştır. Uygurlar çok kısa bir süre içinde böyle

bir edebî dili yaratmışlardır. Yeni edebî dil eski dilin Oğuz - Uygur temelini korumuştur. İşte bu geleneksel kökene eski Turfan ağzında kullanılan elemanlar eklenmiştir ki, onları şimdi tespit etmek mümkündür. Yeni dilde *i* yerine *n*, ayrılma hâli : -*den*, zamirlerin “ikizleme ad çekimi”, indikativ kipinin özgü zaman sistemi ve söz hazinesinde çok miktarda yeni sözler, alınmalar ve terimler görülür.

Yeni dil diyalekt bakımından karışıktı. Zamanla dilin belgesel kolları oluşmağa başladı. En büyük kol Sogd kökenli Uygur yazısını, ötekiler Mani ve Brahmi yazılarını kullanıyorlardı. Bu üç kol Uygur diyalektinin medeniyet ve sosyal açıdan hür bölgelerini kapsıyordu.

“Türk Uygur dili” diye söylenen Uygur edebî dili, W. Radloff’a göre VIII-IX. yüzyıllarda oluşmuş ve Moğol istilâsına kadar kullanılmıştır. S. E. Malov’un görüşüne göre Gansu Uygurları’nın edebî dili XVIII. yy. başlarına kadar kullanılmıştır. Uygur edebî dili yüksek düzeye ulaşmıştı. Dilin toplumsal düzeyde kullanılması, dinî edebiyat, bediî edebiyat, ilmî eserler, dökümanlar, mektuplaşmalar dilde janr ve üslûp yaratılmasını sağlamıştır.

Uygurlar dildeki gereğinden fazla olan yabancı terimlerden vazgeçerek onların yerine Türk - Uygur kelimelerinden faydalanıyordu.

Eski Çin ve Japon edebî dilleri gibi eski Uygur edebî dili de yalnız yazıda kullanılıyordu. Bu dile manastırda, okulda, yazıhanelerde, eğitim görmüş yurttaşların özel mektuplaşmalarında rastlanmaktadır. Konuşmalarda ise edebî dilin konuşma varyantlarından ve diyalekt şekillerinden yararlanıldı.

Gelişmesinde önemli düzeye ulaşmış eski Uygur edebî dili Türk ve öteki halklar arasında büyük ölçüde yaygındı.

III. Karahanlı - Uygur (Hakanlı - Buğra Han) edebî dili

Orta Asya tarihinde, başkenti Kaşgâr olan ilk Karahanlı müslüman medeniyetinin yaygın olduğu devlette XI-XII. yüzyıllarda başka bir edebî dil oluşmuştur. Karahanlılar döneminden günümüze Balasagunlu Yusuf’un *Kutadgu Bilig*, Yügnekli Ahmed’in *Atabetü’l-Hakayık*, Kaşgârlı Mahmud’un *Divanü Lugat-it-Türk*, ve “Kuran”ın tefsirinden bir parça olan *Ashabu’l-kehf* gibi eserlerde bu güne ulaşan Karahanlı - Uygur edebî dilinin örneklerini buluyoruz. Kaşgârlı Mahmud’un ilmî eseriyle ilgili olarak bir açıklama yapmak gerek - eserde edebî dilde yazılmış şiir parçalarına, diyalektle ilgili örneklerle, bazan da, çok büyük ihtimalle, yazarın kendi kaleminden çıkan orjinal metinlere rastlanılmaktadır. İlmî edebiyatta kullanılmakta olan “Karahanlı - Uygur” terimi pek güzel anlaşılmaktadır. Fakat orta çağ yazarlarının kullandıkları başka bir terim de dikkati çekmektedir. *Kutadgu Bilig*’in ön sözünde yazar eserin dilinin “Bugrahan” (*Buğrahân*) tili olduğunu, sülaleye işaret eden terimden yararlanarak, kitapta yüksek bir üslûp kul-

lanıldığını belirtmek istemiştir. Aynı terimi Kaşgârlı Mahmud da kullanmış, *Hākāniye*'nin Türk dillerinin "en berrak ve leziz" dili olduğunu ve Kaşgâr halkının bu dilde konuştuğunu belirtmek istemiştir. İkinci önemli nokta da - Kaşgâr'da konuşulan şehir dilinin Karahanlı edebî dilinin yüksek üslûbunun teşkil etmesidir. Bu fikri Yügnekli Ahmed kanıtlıyor. O eserin Kaşgâr dilinde (*Kaşgâr tili bile*) yazıldığına işaret ediyor. Karahanlı - Uygur edebî dili eski Uygur dilinin geleneksel Oğuz - Uygur esasına dayanmaktadır. Yükleme hali : -ıg, ayrılma hali : -nda, -ndiñ zamirlerinin ikizleme ad çekimi : -mış, -dıg - gibi, -gu, -daçı şekilleri gibi eski dil elemanlarının yanı başında yeni, millî unsurlar da bulunmaktadır. Dilin diyalekt üstü karakteri kendisini böylece belirtmiş oluyor.

Karahanlı - Uygur dilinin yüksek süzeyde işlerliği janr ve üslûp çeşitliği de dikkati çekmektedir. Adı geçen dilde janr ve türleriyle şiir sanatı düz yazıya kıyasla daha gelişmiş durumdaydı. Karahanlı edebiyatı ve edebî dili büyük ölçüde popüler, yaygın olmuş ve sonraki dönemlerde de birçok edebiyatı ve dili etkilemiştir.

IV. Harzem - Türk edebî dili

Kaşgârdan sonra XIII-XIV. yüzyıllarda müslüman Türk edebiyatının ve edebî dilinin merkezi Harezmi içeren Sir - Derya havzası ve Altın Ordu alınmıştır.

Bu dönemin ünlü anıtları şualardır :

Nasireddin Rabguzi'nin *Kısâsü'l-enbiyâ*, Şeyh Şerif Hoca'nın *Muinü'l-Mürid*, Kutb'un *Hüsrev ü Şirin*, Harezmi'nin *Muhabbet - name*, Mahmud ibn-Ali'nin *Nehcü'l-ferâdis* ve başka eserlerdir. Adı geçen metinlerin dilindeki geleneksel Oğuz - Uygur kısmı bu dönem edebî dilinin esas şekillerini teşvik etmektedir : ayrılma hali : -ndan : -mış, -tın, -gli şekilleri, şart kipi -sa+şahıs ekleri vs.

Fakat bunlardan başka Kıpça tipli yeni şekiller : yükleme hali : -nı, verme hali : -ga, bulunma hali : -nda (*seyrek -da*), şart kipi : -sa+iyelik ekleri, şimdiki zaman : -a+turur, geçmiş zaman : -p+turur.

Yukarıda adı geçen eserlerde gözüken dilin karışık ve diyalektler üstü özelliklerine tank oluyoruz. Dilin diyalektler üstü özellikleri onun janr ve üslûp varyantlarının işlerliğiyle uyuşmakta, şiir ve düz yazı, yani dili, didaktik ve felsefi eserlerin dili arasında farklılıklar görülmektedir.

V. Çağatay Edebî Dili

Çağatay edebî dili, XV-XIX. yüzyıllar Ortaçağ Türk edebî dilleri tarihinde en parlak dönemi teşkil etmektedir. Çağatay dilinin kaynakları o kadar çoktur ki, onları saymak bile imkânsızdır. V. V. Barthold, M. F. Köp-

rülü ve J. Ekmann'ın tanıtıcı yazılarından Çağatay eserleri hakkında tam bilgi edinmek mümkündür.

O dönemde yaşayan Türk yazılarının kendileri kullandıkları dile Çağatayca demişler. Örneğin Ali Şir Nevâî "Çağatay Lafzı", Mirza Mehdi Han "Lugat-i Çağatay", Ebu'l-Gazi "Çağatay Türkisi" terimlerini kullanmışlardır.

Çağatay yazılı anıtlarının dilinde geleneksel Oğuz - Uygur esası pek fazla değildir. Onlar şu şekilde kullanmışlar : verme hali : - *ına* ; bulunma hali : - *nda*, ayrılma hali : - *ındın*, geçmiş zaman : - *muş*, gerundium : - *ban*. Yapısal elemanların büyük çoğunluğunu yeni elemanlar oluşturmaktadır : verme hali : - *ğa*, bulunma hali : - *da*, ayrılma hali : - *dın* geçmiş zaman partisipi : - *ğan*, şimdiki zaman : - *a+dur*, gelecek zaman : - *ğu+şahıs ekleri+dur*, geçmiş zaman : - *p+dur* vs.

Çağatay edebî dilinin esasını Senterkand ve Andican gibi büyük şehirlerin ağızları teşkil etmektedir. Genel olarak bu dilin karışık ve diyalektler üstü karakterli olduğunu söylemek gerek. Çağatay dili işlerlik, edebî ve şiir sanatı ve terminoloji açısından çok büyük düzeye ulaşmıştı. Şiir ve düz yazı, hem üslûp, hem janr açısından çok çeşitlilik göstermekte, dinî didaktik, felsefî, bilim, hukuk, mektuplaşma alanlarında başarılı olmaktadır. Çağatay Edebî dilinin gelişmesinde birkaç dönemi göstermek mümkündür.

İlkçağ (yani Nevâyî'ye kadarki) dönemi, klasik (Nevâyî) dönemi ve son (öteki şair ve yazarların) dönemi. Son dönem, "Türkî" denen dönemle bağlı olmuştur. Çağatay edebiyatı ve dili yaygınlık kazanmış ve Türkiye'den Çin'e kadar birçok Türk yazarını etkilemiştir.

VI. "Türkî" edebî dili

Çağatay dili uzun süre çağdaş Türk halklarının tarihi alanına çıkmalarına, ayrı ayrı millet gibi teşekkül olmalarına, kendi devletlerini kurmalarına kadarki dönemde edebî dil olarak kullanılmıştır. Fakat zamanla Çağatay edebî dili, yöresel varyantlarının yaranmasını sağlamıştır.

Çağatay dilinde farklı olan bu dile "Türkî" edebî dili demek doğru olsa gerek. "Türkî" dilinin birkaç varyantı mevcuttur :

Orta Asya (Özbek, Uygur) kolu; Volga boyu (Tatar, Başkurt) kolu; Aral - Hazar (Kazak, Karakalpak, Kırgız) kolu, Kafkasdağları (Karaçay - Balkar, Kumuk, Azeri) kolu, küçük Asya (Türk - Osmanlı) kollarından bahsedebiliriz.

İşte bu dönem, çağdaş Türk edebî dillerinin başlangıcı ve milletlerin oluşumuna kadarki dönemi diye değerlendirebiliriz.

İlkçağ dönemine ait edebî dillerden konuşurken iki faktörle - lengüistik (veya iç) ve lengüistik dışı (veya dış) faktörlerle karşı karşıya geliyoruz. Adı

geçen faktörler bir takım problemler meydana getiriyor. Lengüistik faktörlerin başında şu problem geliyor : Şu veya bu dil, edebî dil durumuna varmış mı, yani ne kadar işlerlik kazanmış (bunları imaj elemanlarıyla kanıtlamak mümkündür), o dil diyalekt (dil) bakımından karışık mı; janr ve üslûp çeşitliliğine kadar oluşmuş; o dile bölgesel varyantlılık var mıdır; dil geleneğine bağlılık ne kadardır?

Dış faktörlerden bahsederken, edebî dili kimlerin konuştuğunu, edebî normaların koruyucusu olan sosyal çevrelerin kimlerden oluştuğunu bilmek gerek. Aynı zamanda o dönemde okur - yazarlığı, kültürel ve tarihsel lengüistik dilleri teşkil etmek, öğrenmek lâzımdır. Türk lengüistik biliminde milli döneme kadarki edebî dillerin sorunlarının hâlâ halledilmemiş veyahut az halledilmiş olanlarının çok yazık ki şimdiye kadar üzerinde bile durulmamıştır.

Yazılı anıtları filolojik açıdan öğrenmek veya onların dillerini tahlil etmek bir ağacı incelemek gibidir.

Ama ayrı ağaçlar tüm bir orman yaparlar ve biz bazen bu yüzden ağacı gözümüzden kaybederiz. Orman dahi ayrı ağaçlara nispeten kendi özelliklerine sahiptir. Biz ise ayrı ağaçların ve bütün bir ormanın özelliklerini bilmez durumdayız.

Bazen büyük ölçüde malzemeler sunuluyor, ön yargılara ve tahminlere varılıyor. Örnek olarak eski Tatar edebî dili konusunu ele alabiliriz. İlk bakışta her şey anlaşılır gibi görülüyor, hakikatte ise öyle değildir. Fonksiyonel açıdan materyaller incelenilirken millî döneme kadar bir değil, beş Tatar edebî dili kollarından - Oğuz kökenli, Harezmi - Türk kökenli, Kıpçak kökenli, Bulgar kökenli ve Çağatay kökenli, Tatar edebî dilinden bahsetmek gerekiyor. Adı geçen kollar aynı düzeyde olmalarına rağmen, her birinde edebî yazılar mevcuttur. Bu da onların ayrı ayrı öğrenilmesine hak veriyor. Birçok bilim adamları, milli döneme kadar Kırgızlarda edebî dil olmadığını iddia ediyorlar. Eğer XVIII. yüzyıl Kırgız yazılı anıtlarına başvurursak Kırgızlarda eskiden beri yazılı gelenekler olduğunu (Balasagunlu Yusuf'u ve Kaşgârlı Mahmud'u hatırlayalım), hatta onların edebî dillerinde beş varyantın mevcut olduğunu göreceğiz. Bunlar Çağatay kökenli, eski Kazak kökenli, eski Tatar kökenli, Oyrat dil ve yazısıdır (XVII. yüzyıl). Mahdumkulı (1738-1783) ve onun babası Devletmuhammed Azadi (1700-1760) gibi Türkmen şairlerinin kullandıkları eski Türkmen edebî dilinin bir varyantından da konuşabiliriz. Adı geçen şairlerin şiir dili Oğuz - Çağatay karışığıdır. Oğuz geleneği, XI-XII. yüzyıllardaki Selçuklular döneminde Harezmi'de doğmuş Oğuz tipli özel edebî dilden kaynaklanmaktadır. Adı geçen Oğuz edebî dili, zaman ve mekân açısından pek büyük bir alanı kapsamamıştır, ama Hoca Ahmed Yesevî, Süleyman Bakırganî, Çağatay dönemi şairleri ve Anadolu Türk şairlerinin dilini önemli ölçüde etkilemiştir.

Fonksiyonel prensibe dayanarak ilk Anadolu Türk ozanlarının, şairlerinin (örneğin Ahmed Fakih, Celâleddin-î Rumi, Sultan Veled, Şeyyad Hamza vs.) eserlerinin ve o dönemin dökümanlarının dilini Orta Asya, Anadolu yahut Olga Bolga yerine Eski Anadolu Türkçesi diye adlandırmak doğru olsa gerek. Adı geçen eserler Anadolu Türk halkının temsilcileri tarafından yaratılmış olduğu için Türk halkının malıdır. Fakat şöyle bir sual meydana çıkıyor : Yukarıda isimleri geçen şairlerin edebî dilinin incelenmesine dayanarak eski Uygur geleneğinden kaynaklandığı tespit olunmuş Eski Anadolu Türk edebî dilinin yalnız bir tek kolu mu var? Hayır, biz dilin yalnız bir tek kolu olmadığını söyleyebiliriz.

Harez - Oğuz, Çağatay, şu veya bu ölçüde Anadolu Türkçesi temeline dayanmış kolların da mevcut olduğunu tahmin etmek mümkündür.

Anadolu Türkçesi medeniyet malzemelerinin öğrenilmesi, incelenmesi, Eski Anadolu Türk edebî dilinde mevcut kollar hakkında gerçek levhayı çizmeye imkân verecektir. Eski Türk edebiyatları ve dilleri eski çağlardan günümüze büyük bir ırmak gibi akmaktadır.

Yeni devre, yani çağdaş hakların oluştuğu devre varınca bu ırmak dere ve çaylara dönüşerek edebiyatları ve edebî dilleri beslemektedirler.

Böyle dinamik, canlı cereyanı ırmak gibi kaynağından, yatağından geniş ağızına kadar takip etme ve öğrenmenin Türkolojinin zor, fakat çok ilginç görevlerinden biri olduğu kanısındayım.